

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (Indian National Congress) ની સ્થાપના સાથે ભારતીય ઇતિહાસનું એક મહત્વનું અને ગૌરવશાળી પ્રકરણ શરૂ થયું. તેનો અત્રે અભ્યાસ કરીએ તે પહેલાં આપણે ‘હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા’ના ઉદ્ભવ અને વિકાસ માટે કારણભૂત પરિબળો તથા પુરોગામી સંસ્થાઓ તેમજ તેના પ્રારંભિક તબક્કા (1885-1919)ની કામગીરીનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ મેળવીશું.

હિંદનું વહીવટી તેમજ આર્થિક એકીકરણ

1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામને અંતે કંપનીનું શાસન સમાપ્ત થતાં બ્રિટિશ તાજનું સીધું શાસન સ્થાપિત થયું. તેની કેટલીક તત્કાલીન તથા દૂરગામી અસરો થઈ. બ્રિટિશ સરકારનું સીધું શાસન સ્થપાતાં તેની વહીવટી, રાજકીય, લશ્કરી, આર્થિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક નીતિમાં મહત્વના ફેરફારો થયા. શાસક અને શાસિત વચ્ચેના પરસ્પરના અંતર તથા અવિશ્વાસને સંગ્રામનું એક મહત્વનું કારણ ગણવામાં આવ્યું હતું. આ દૂર કરવા માટે હિંદીઓને વહીવટમાં સામેલ કરવાનું જરૂરી હતું. કંપનીસરકારે વર્ગીય તથા શાસકીય ચઢિયાતાપણાના ખ્યાલોને લીધે હિંદીઓને સરકારી હોદ્દાથી વંચિત રાખ્યા હતા તેમજ લાયકાતના ધોરણે હિંદીઓને વહીવટમાં સામેલ કરવાની ચાર્ટર એક્ટ 1833ની જોગવાઈનો અમલ પણ થયો ન હતો. આથી સંગ્રામને અંતે નવેમ્બર, 1858માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ સામ્રાજી વિક્ટોરિયાના ઢંઢેરામાં લાયકાતના ધોરણે હિંદીઓને વહીવટમાં સામેલ કરવાની નીતિનું પુનરુચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું તથા તેનો આંશિક અમલ પણ થયો. પરંતુ તેનું પ્રમાણ ઓછું હતું. તેમને અપાયેલ જગાઓની પાયરી પણ ઘણી નીચી હતી. આથી ખાસ કરીને શિક્ષિત હિંદીઓનો સરકાર પ્રત્યેનો અસંતોષ વધ્યો. 1861ના ધારા દ્વારા આ અસંતોષને ઓછો કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો.

કંપની સરકારની આર્થિક નીતિએ ભારતને પાયમાલ કર્યું. તેણે નાખેલ ભારે જમીનમહેસૂલ તથા તેણે પોષેલા જમીનદારવર્ગથી ખેડૂતનું ભારે શોષણ થયું હોવાથી ખેતી પડી ભાંગી. હિંદનો ખેડૂત બેહાલ બન્યો. સરકારની કહેવાતી મુક્તવેપારની નીતિથી હિંદના વેપાર-ઉદ્યોગ પણ પડી ભાંગ્યા. ઈંગ્લેન્ડમાં આયાત થતા ભારતીય માલ પર ભારે જકાત લેવાતી, જ્યારે ઈંગ્લેન્ડથી ભારત આવતા માલ પર માત્ર પાંચ ટકા જેટલી નજીવી જકાત લેવાતી. પરિણામે ભારતમાં બનતો માલ ભારતમાં જ મોંઘો પડતો, જ્યારે ઈંગ્લેન્ડમાં ઉત્પન્ન થતો માલ ભારતમાં સસ્તો વેચી શકાતો. આથી ભારતના ઉદ્યોગ-ધંધા નાશ પામ્યા અને તેનો કારીગરવર્ગ બેકાર બન્યો. બ્રિટિશ સરકારે કંપનીસરકારની આ નીતિમાં કંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ આનાથી ભારતમાં બેકારી અને ભૂખમરો વધ્યાં. વિલિયમ હન્ટરે (ઈ.સ. 1880) નોંધ્યા પ્રમાણે લાખો હિંદીઓને એક ટંક ભોજનથી ચલાવી લેવું પડતું. ભારતીય મંત્રી સેલીસબરી (ઈ.સ. 1875)એ પણ સ્વીકાર્યું કે બ્રિટિશ શાસને ભારતને આર્થિક રીતે નિયોવીને સફેદ પૂણી જેવું બનાવી દીધું હતું. ઉપરાંત 19મી સદી દરમિયાન અવારનવાર પડેલા દુષ્કાળોએ ભારતના લોકોની વિષમ સ્થિતિમાં વધારો કર્યો હતો. સરકારે લોકોને સમયસર રાહત આપી નહોતી. આ બધાને પરિણામે લોકોમાં અસંતોષ વધ્યો.

પાશ્ચાત્ય વિચારો તેમજ શિક્ષણનો હિંદ પરનો પ્રભાવ

ભારતમાં અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરવાનો વિલિયમ બેન્ટિકનો નિર્ણય (7 માર્ચ, 1835) ઘણો ઐતિહાસિક અને શકવર્તી પરિણામો લાવનારો સાબિત થયો. ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટે કંપનીને આદેશ આપ્યો (1813) હતો કે, તેણે દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા ભારતમાં કેળવણી, કલા તથા સંસ્કૃતિને ઉત્તેજન આપવા વાપરવા. પરંતુ (ઈ.સ. 1833 સુધી) કંપનીએ ભારતમાં કેળવણી વિકાસાર્થે એક પાઈ પણ વાપરી ન હતી. તે સમયે ભારતના લોકોને સંસ્કૃત કે ફારસી માધ્યમથી કેળવણી આપવી કે અંગ્રેજી માધ્યમથી આપવી તે પ્રશ્ન હતો. સર ચાર્લ્સ ટ્રેવેલ્યન, રાજા રામમોહનરાય વગેરે અંગ્રેજી કેળવણીના હિમાયતી હતા. વિલિયમ બેન્ટિક પણ

અંગ્રેજી કેળવણી તથા પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ભારતમાં દાખલ કરવાના મતનો હતો. તેણે કેળવણીના પ્રશ્નોનું અવલોકન કરવા માટે એક કેળવણી પંચ નીમ્યું. તેના પ્રમુખપદે ટી. બી. મેકોલેની નિમણૂક કરી. 1835ના ફેબ્રુઆરીમાં મેકોલેએ પોતાનો અહેવાલ આપ્યો. તેણે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવાની હિમાયત કરી હતી. વિલિયમ બેન્ટિકે આ અહેવાલ સ્વીકાર્યો. તે પછી ગવર્નર જનરલ ડેલહાઉસીના સમયે (ઈ.સ. 1848-56) સર ચાર્લ્સ વુડ નામના અધિકારીએ ભારતીય શિક્ષણના મેગ્નાકાર્ટા તરીકે જાણીતા ‘શિક્ષણનો ખરીતો’ પસાર કરી કેળવણીની દિશામાં ઝડપી ગતિ કરી. વાઈસરોય રિપને હન્ટર કમિશન મારફતે આ કામને કાયમી સ્વરૂપ આપ્યું. આ બધા પ્રયાસોને લીધે દેશભરમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો. તેનાથી વખત જતાં ભારતમાં ‘બુદ્ધિવાદીઓ’નો એક નાનકડો પરંતુ શક્તિશાળી વર્ગ ઊભો થયો. તેણે યુરોપ અને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસ અને તેમના ખ્યાતનામ લેખકોનો અભ્યાસ કર્યો. બર્ક, મિલ, સ્પેન્સર વગેરેના ઉદારમતવાદી અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લખાણોએ આ વર્ગમાં રાષ્ટ્રવાદ અને સ્વશાસનની ભાવના પ્રેરી. વળી, ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ તો ફરજિયાત ભણાવવામાં આવતો. તેમાં મેગ્નાકાર્ટાની પ્રાપ્તિથી માંડીને સંસદીય પદ્ધતિ, ચૂંટણી, રાજકીય પક્ષો, લોકોના મૂળભૂત અધિકારો વગેરે બાબતોએ ભારતના શિક્ષિત સમાજ પર અસર કરી.

મુદ્રણ અને સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રભાવ

રાષ્ટ્રીય ચેતના ફેલાવવામાં વર્તમાનપત્રો અને સાહિત્યએ પણ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો. મુદ્રણ-ક્ષેત્રે ભારતમાં છેક સોળમા સૈકાથી પોર્ટુગીઝો દ્વારા પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ત્યારબાદ સત્તરમા સૈકામાં મુંબઈમાં ભીમજી પારેખ નામના ગુજરાતી વણિકે તથા બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુદ્રણાલયો સ્થાપ્યાં. ત્યારબાદ અઢારમા સૈકામાં કોલકાતા, મદ્રાસ (ચેન્નાઈ) અને મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં આવાં મુદ્રણાલયો શરૂ થયાં. જેને લીધે ગ્રંથો, પત્રિકાઓ, સામયિકો અને વર્તમાનપત્રો છપાઈને લોકો સુધી પહોંચવા માંડ્યાં. આવા સમયગાળામાં (ઈ.સ. 1780) બંગાળમાં કોલકાતા મુકામે જેમ્સ ઓગસ્ટસ હિકી નામના અંગ્રેજે ‘બેંગોલ ગેઝેટ’ નામનું સર્વપ્રથમ સમાચારપત્ર શરૂ કરી વાણીસ્વાતંત્ર્ય, વૈચારિક અભિવ્યક્તિ અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે ઉચ્ચ માપદંડોની સ્થાપના કરી.

આ અરસામાં હિંદની ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થતાં અખબારોની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો થયો. ઈ.સ. 1888 સુધીમાં બંગાળમાં લગભગ 62, મુંબઈ ઇલાકામાં આશરે 100 તથા મદ્રાસ પ્રાંતમાં 50 જેટલાં વર્તમાનપત્રો દેશી ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. આ ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષામાં પણ સારી સંખ્યામાં અખબારો પ્રગટ થતાં હતાં. તેમાં ખાસ કરીને કોલકાતાથી પ્રસિદ્ધ થતાં ‘પેટ્રીઅટ’, ‘ઈન્ડિયન મિરર’ અને ‘અમૃત બઝાર પત્રિકા’ નામનાં અખબારોએ સરકારનાં અન્યાયી કાર્યો, ગળીના ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરો પરના અત્યાચારો વગેરેની આકરી ટીકા કરીને પ્રજામતને જાગૃત કર્યો. લોકમાન્ય ટિળકના માર્ગદર્શન હેઠળ પ્રસિદ્ધ થતાં ‘કેસરી’ અને ‘મરાઠા’ સાપ્તાહિકોએ પણ રાષ્ટ્રવાદને ફેલાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. મદ્રાસથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘હિન્દુ’ નામના વર્તમાનપત્રે પણ દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાના ફેલાવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો.

આમ, ભારતમાં વર્તમાનપત્રો પ્રચલિત બનતાં લોકજાગૃતિ વધી. દેશભરમાં અંગ્રેજી માધ્યમના શિક્ષણને લીધે અંગ્રેજી ઉપરાંત ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, કન્નડ, પંજાબી, ઉર્દૂ અને હિંદી ભાષામાં ઘણુંબધું સાહિત્ય રચાવા માંડ્યું. આવી સાહિત્યિક રચનાઓમાં રાષ્ટ્રવાદ, પૌરાણિક ગૌરવ અને વૈચારિક જાગરણને લગતા વિચારો પૂરતા પ્રમાણમાં રહેતા. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય (ચેટર્જી) લિખિત ‘આનંદમઠ’ નામની નવલકથાનું ગીત ‘વંદે માતરમ્’ યુવા ક્રાંતિવીરોનું પ્રિય સૂત્ર બની ગયું. આ ઉપરાંત કવિવર રવીન્દ્રનાથની ‘ગીતાંજલિ’, દિનબંધુ મિત્રનું ‘નિલર્પણ’, રાજા રામમોહનરાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, ગોપાલ હરિ દેશમુખ, ચિપલૂણકર, લોકમાન્ય ટિળક ગુજરાતમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, વીર નર્મદ, કરસનદાસ મૂળજી વગેરેની રાષ્ટ્રવાદી અને સુધારાવાદી સાહિત્યિક ક્રાંતિઓએ દેશભરમાં એક નવી જાગૃતિ અને લોકચેતના સર્જી. આમ, બંને માધ્યમો દ્વારા તત્કાલીન ભારતમાં ભારે પરિવર્તન આવ્યું.

ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળનું પુનઃ સંશોધન

આ સમય દરમિયાન હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વખાતાના વડા એલેક્ઝાન્ડર કનિંગહામ તથા તેના મદદનીશોએ ભારતનાં અનેક પ્રાચીન સ્થળોએ ખોદકામ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિની ગૌરવગાથા ગાતા અવશેષો શોધી કાઢ્યા. આજ અરસામાં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી જેવા ભારતીય પુરાતત્ત્વવિદોએ પણ અનેક પુરાણા અવશેષો શોધી કાઢીને ભારતીઓને તેમના દેશની સંસ્કૃતિની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપ્યો. વળી, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જેવા કે કર્નલ જેમ્સ ટોડ, જેમ્સ પ્રિન્સેપ, સર એલેક્ઝાન્ડર, કિનલોક ફાર્બસ, મેક્સમૂલર વિલ્સન, ફર્ગ્યુસન, બુહલર, ફ્લીટ વગેરે તથા ભારતીય વિદ્વાનો જેવા કે રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, રામકૃષ્ણ ગો. ભાંડારકર, ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ, રાજા રામમોહનરાય, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ડૉ. એસ. આર. રાવ, ડૉ. આર. એન. મહેતા, શ્રી પી. પી. પંડ્યા, આર. એસ. વિષ્ટ વગેરેએ પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓ દ્વારા ભારતીય ગૌરવગાથાને પુનઃ જાગૃત કરવા પ્રયાસ કર્યો. અન્ય વિદ્વાનોએ પ્રાચીન શિલાલેખો, સિક્કાઓ, હસ્તપ્રતો વગેરેનો અભ્યાસ કરીને તેમના પર અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લખ્યા. અશોકના શિલાલેખો, પાણિની અને પતંજલિની કૃતિઓ, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, અશ્વઘોષનાં લખાણો, કાલિદાસનાં પુસ્તકો, મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ અને ખગોળશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથો વગેરે પર અભ્યાસીઓએ નવો પ્રકાશ નાંખીને ભારતીયોની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને જાગૃત કરી. તેમને લાગ્યું કે ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો ગ્રીક કે રોમના સાંસ્કૃતિક વારસા કરતાં જરાએ ઊતરતો ન હતો. આમાંથી પણ તેમની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને વેગ મળ્યો.

બ્રિટિશરોનું જાતિગત અભિમાન

બ્રિટિશરોમાં જાતિગત મિથ્યાભિમાન શરૂઆતથી જ જોવા મળે છે. શાસકો અને શાસનપ્રણાલીએ તેને પ્રોત્સાહિત કર્યા. કંપનીસરકારે વર્ગીય તથા શાસકીય ચઢિયાતાપણાના ખ્યાલોએ હિંદીઓને સરકારી હોદ્દાથી વંચિત રાખ્યા હતા તથા અંગ્રેજ નોકરશાહીની હિંદીઓ પ્રત્યેની સૂઝને લીધે લાયકાતના ધોરણે હિંદીઓને વહીવટમાં સ્થાન આપ્યું નહિ. એટલું જ નહિ પણ ભારતમાં આવેલા યુરોપિયનોને એક વિશિષ્ટ અધિકાર હતો કે તેમનો મુકદ્દમો માત્ર યુરોપીય ન્યાયાધીશ સમક્ષ જ ચાલી શકે.

1857ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પછી અંગ્રેજોમાં જાતીય ગૌરવ અભિમાન તથા અહંકારની તેમજ ભારતીય પ્રત્યે ઘૃણા, તિરસ્કાર તથા અલગતાની ભાવનામાં વધારો થયો. તેઓને તક મળે ત્યારે ભારતીયોને નીચા દેખાડવાની તક જતી કરતા નહિ. ભારતીયોને તેઓ નિમ્ન સમજતા હતા. ભારતીયોને યુરોપિયન ક્લબ, હોટલ, પાર્ક, સ્નાનગૃહોમાં જવાની મનાઈ હતી. તેઓ ગોરી ચામડીની શ્રેષ્ઠતા (White men's burden) દેખાડવા જાગૃત રહેતા, યુરોપિયનો સિવાય સર્વે એશિયાવાસીઓને પોતાનાથી નિમ્ન સમજતા હતા. તેઓ ભારતીયોને અસભ્ય, અસંસ્કૃત તથા જંગલી ગણતા હતા. “ગોરાઓનો અધિકાર ભારતીયો ઉપર જન્મજાત રહેલો” હોવાના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર-પસાર કરતા.

આ પ્રકારની અપમાનજનક પરિસ્થિતિનો સામનો ભારતીયોને અવારનવાર કરવો પડતો હતો. શાસક અને શાસિત વચ્ચે મોટી ખાઈ ઉદ્ભવી. અંગ્રેજોએ ભારતીયો સાથે સામાજિક રીતે હળવામળવાનું લગભગ બંધ કરી દીધું હતું. બંને વચ્ચે અરસપરસ દ્વેષ અને ઘૃણા ઉદ્ભવ્યાં. ભારતીયો પણ અંગ્રેજોના અત્યાચારો અને નિર્દોષ હત્યાઓ ભૂલ્યા નહોતા. હિંદીઓના ગૌરવને ઠેસ પહોંચી અને તેથી તેમની રાષ્ટ્રભાવના જાગી ઊઠી !

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પુરોગામી સંસ્થાઓ

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થવા છતાં રાજકીય ક્ષેત્રોમાં આ પહેલાં પણ કેટલીક સ્થાનિક અને પ્રદેશ-સ્તરની રાજકીય સંસ્થાઓ આ દિશામાં કામ કરતી હતી. પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રચાર-પ્રસારને લીધે હિન્દમાં રાષ્ટ્રવાદી, બંધારણવાદી અને લોકશાહીવાદી વિચારોનો સારો એવો ફેલાવો થવા પામ્યો હતો. પરિણામે 19મા સૈકાના પ્રારંભકાળથી જ રાજકીય-રાષ્ટ્રીય તેમજ સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો આપનાર સંસ્થાઓનો ઉદય થયો હતો. આ સંસ્થાઓએ ‘હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા’ જેવાં સંગઠનો માટે પૂર્વભૂમિકા બાંધી અને યોગ્ય વાતાવરણ સર્જ્યું હતું. ઇંગ્લેન્ડની સંસદે પસાર કરેલ (1820) ધારાનુસાર કોઈપણ ભારતીય ન્યાયાધીશ યુરોપિયન

તેમજ ખ્રિસ્તી તહોમતદાર સામેનો કેસ ચલાવી શકે નહિ કે ન્યાયપંચ(જયૂરી)ના સભ્ય પણ રહી શકે નહિ. આ અન્યાયી અને અપમાનજનક ધારાનો રાજા રામમોહનરાયે વિરોધ કર્યો. આ ધારાને રદ કરવા તેમણે અરજી કરી. હિન્દીઓની હજારો સહી કરાવી ઇંગ્લેન્ડ પાર્લામેન્ટમાં રજૂઆત કરી પણ તેનું કોઈ હકારાત્મક પરિણામ આવ્યું નહિ, આ અન્યાયી ધારો ચાલુ રહ્યો. પરંતુ સરકારી જોહુકમીભરી નીતિનો વ્યવસ્થિત રીતે વિરોધ કરવા માટે જાગૃત હિંદીઓની કોઈ રાજકીય સંસ્થા હોવી જોઈએ એવો ખ્યાલ લોકોમાં દૃઢ થયો.

બંગલાખા પ્રકાશિકા સભા (1836)

બંગાળનું અને ભારતનું આ પ્રથમ રાજકીય સંગઠન હતું. તેની સ્થાપના (1836) સરકારની નીતિઓ અંગે હિંદની પ્રજા સંદર્ભે વહીવટની સમીક્ષા કરવા માટે થઈ હતી. બે વર્ષની કામગીરી બાદ એના સભ્યોને પોતાની ઊણપો જણાતાં સરકારી તંત્રો નિકટવર્તી સંબંધ ધરાવતાં અને તેમની સમક્ષ રજૂઆત કરવા સક્ષમ એવા જમીનદાર વર્ગને આ કામ સોંપાયું.

જમીનદાર સંઘ (1838)

બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાના જમીનદારોએ દ્વારકાનાથ ઠાકુર ‘કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પિતામહ’ ની પ્રેરણાથી કોલકાતા મુકામે ‘જમીનદાર સંઘ’ની સ્થાપના (1838) કરવામાં આવી. આ સંસ્થાના સંયુક્ત મંત્રી ‘ઈંગ્લિશમેન’ અખબારના તંત્રી ડબલ્યુ. સી. હેરીન હતા. આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જમીનદારો અને હિંદીઓના પ્રશ્નોની રજૂઆત અને નિરાકરણ લાવવાનો હતો. આ માટે સંઘે બ્રિટનમાં તથા ત્યાંની સંસદ (પાર્લામેન્ટ)માં મિ. થોમ્પસન નામના એક સાંસદની હિંદનાં હિતોને લગતી રજૂઆત કરનાર પ્રવક્તા (પગારદાર પ્રતિનિધિ) તરીકે નિયુક્તિ કરી. આ પ્રકારનો એ સર્વપ્રથમ રાજકીય પ્રયાસ હતો.

બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન (1851)

બ્રિટન ખાતે ‘બ્રિટિશ ઇન્ડિયન સોસાયટી’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. હિન્દીઓને સરકાર દ્વારા થતા અન્યાયોની રજૂઆત આ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવતી હતી. એ જ રીતે, કોલકાતા મુકામે ‘બંગાળ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન સોસાયટી’ નામની એક સંસ્થા સ્થપાઈ (ઈ.સ. 1844). જોકે આ સંસ્થામાં ઉચ્ચ વર્ગના તથા જમીનદાર વર્ગના લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ હતું. આથી આમજનતાને તેની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વિશેષ માહિતી ન હતી. આ બંને સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિ એકસરખી હોવાથી તેનું જોડાણ કરીને ‘બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન’ નામની નવી સંસ્થા ઉદ્ભવી (ઈ.સ. 1851). આ સંસ્થાનું સ્વરૂપ રાષ્ટ્રીય સ્તરનું હતું. દ્વારકાનાથ ઠાકુરના પુત્ર અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પિતા દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેની સ્થાપના કરી. તેમણે આ સંસ્થાની શાખાઓ મદ્રાસ, મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ ખોલી હતી. તેમના પ્રયત્નોથી ઈ.સ. 1861ના ધારામાં હિન્દીઓને સૌપ્રથમ વખત ધારાગૃહમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

અન્ય સંસ્થાઓની સ્થાપના અને કામગીરી

કોલકાતા-બંગાળની ઉપર્યુક્ત સંસ્થાઓને ધોરણે મુંબઈ ખાતે બોમ્બે એસોસિયેશન (ઈ.સ. 1852), મદ્રાસ ખાતે ‘મદ્રાસ નેટિવ સભા’ (ઈ.સ. 1855) અને પૂના મુકામે ‘પૂના એસોસિયેશન’ (ઈ.સ. 1867) તથા ‘સાર્વજનિક સભા’ (ઈ.સ. 1870) જેવી કેટલીક અન્ય સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ. જેમાં અનુક્રમે જગન્નાથ શંકર શેઠ, દાદાભાઈ નવરોજી, ડૉ. ભાઉદાજી તથા જી. એમ. ચેટ્ટી અને મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે તેમજ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે જેવા નેતાઓએ અગત્યની કામગીરી બજાવી. ત્યારબાદ ફિરોજશાહ મહેતા, કે.ટી. તેલંગ અને બદરુદ્દીન તૈયબજીના પ્રયત્નોથી મુંબઈ મુકામે ‘બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશન’ (ઈ.સ. 1885) અને ‘મદ્રાસ નેટિવ એસોસિયેશન’ને સ્થાને ‘મહાજન સભા’ (ઈ.સ. 1884)ની શરૂઆત થઈ. કોલકાતામાં ‘ઈન્ડિયન લીગ’ની સ્થાપના થઈ (ઈ.સ. 1875). તેના મુખ્ય નેતાઓ ‘અમૃત બાઝાર પત્રિકા’ મુખ્ય સંપાદક શિશિરકુમાર ઘોષ, શંભુચંદ્ર મુખરજી, કાલીમોહનદાસ અને જોગેશચંદ્ર દત્ત હતા. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકોમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના વિકસાવવી અને રાજકીય તાલીમ આપવાનો હતો.

આ તમામ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ અને ઉદ્દેશો પણ ઉપર્યુક્ત સંસ્થાઓ જેવાં જ હતાં. જ્યારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના (ઈ.સ. 1885) થતાં આમાંની મોટાભાગની સંસ્થાઓ પોતાના કાર્યક્ષેત્ર અને ઉદ્દેશો સાથે મહાસભામાં વિલીન થઈ ગઈ.

ઈન્ડિયન એસોસિયેશન (1876)

કોલકાતા મુકામે ‘ઈન્ડિયન એસોસિયેશન’ ની સ્થાપના કરવામાં આવી (26 જુલાઈ, 1876). તેના મુખ્ય નેતાઓ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને આનંદ મોહન બોઝ હતા. આ સંસ્થામાં અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવેલ ભારતના મધ્યમ વર્ગના લોકોની બહુમતિ હતી. આ સંસ્થાએ રાજકીય આંદોલનમાં ભાગ લીધો ખાસ કરીને ‘સિવિલ સર્વિસિઝ એજિટેઈશન’માં મુખ્ય ફાળો આ સંસ્થાનો હતો. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની ધરપકડ કરવામાં આવી. તે અંગે સંસ્થાએ વિભિન્ન સ્થળોએ વિરોધપ્રદર્શન યોજ્યાં. આ સંસ્થાની લગભગ સાઈઠ શાખાઓ કાર્યરત હતી. મદ્રાસમાં પણ ‘મહાજન સભા’ ની સ્થાપના થઈ (16 મે 1884). તેના નેતાઓ પી. રંગિયા નાયડુ, વી. રાઘવાચારી અને ઑનરેબલ મિસ્ટર પી. આનંદા ચાર્લ્સ હતા. સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જનતાની ભાવનાઓનો વિકાસ કરવાનો હતો.

આ રીતે, (1870-1884 સુધી) ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં કોઈ ને કોઈ સંસ્થા કાર્યરત હતી. લિટન દ્વારા આયોજિત દિલ્હી દરબારમાં (ઈ.સ. 1877) આવેલા લોકોને જોઈને ભારતીયોમાં પણ એ વિચાર સ્ફૂર્યો કે, “જુદાં જુદાં રાજકીય ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા લોકોએ પ્રતિનિધિઓએ પણ વરસમાં એક વખત કોઈ સ્થળે મળવું જોઈએ.” સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના ભારતવ્યાપી પ્રવાસ, રિપનના વખતમાં પ્રસ્તાવિત ઈલ્બર્ટ બીલે આ વિચારને સમર્થન આપ્યું. ‘ઈન્ડિયન એસોસિયેશન’નું વાર્ષિક અધિવેશન (ડિસેમ્બર, 1883) કોલકાતા મુકામે ભરાયું. તેમાં 200 પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો. આ સંસ્થાના બીજા અધિવેશન (25 થી 27 ડિસેમ્બર, 1885) દરમિયાન (જ્યારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું પ્રથમ અધિવેશન મુંબઈ ખાતે મળવા જઈ રહ્યું હતું ત્યારે) કરવામાં આવેલા ઠરાવો પણ મહાસભાના ઠરાવો જેવા જ હતા પરંતુ આ સંસ્થાના આગેવાનોએ જ્યારે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને પોતાના ઈચ્છિત ધોરણો અનુસાર કામ કરતી જોઈ તથા તેને મળેલો લોક-પ્રતિસાદ જોયો એટલે આ પરિષદે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી લીધી.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનનો પ્રારંભિક તબક્કો (1885 થી 1905)

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના

સર એલન ઓક્ટાવિયન હ્યુમ નામના એક નિવૃત્ત અંગ્રેજી અધિકારીની પ્રેરણાથી ભારતમાં (1885) હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ. સર હ્યુમ વાઈસરોયની કાઉન્સિલના ગૃહમંત્રીના અંગત સેક્રેટરી હતા તે પહેલાં તેઓ ઈટાવા જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ હતા (ઈ.સ. 1857). તે વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની તેમણે ઘણી સારી સેવા કરી હતી. છતાં તે વખતથી તેમના મનમાં વિચાર રૂઢ થયો હતો કે “બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઉપરથી દેખાય છે તેટલું સલામત નથી અને હિંદી લોકોમાં તેમના વિશે ભારે અસંતોષ છે.” આ ભારતીયોના અસંતોષને વ્યક્ત કરવા માટે જો કોઈ બંધારણીય સંસ્થા નહિ હોય તો તે ફરી પાછો દાવાનળના સ્વરૂપે ભભૂકી ઊઠશે તેવો તેમને વાજબી રીતે જ ડર લાગતો હતો. સર હ્યુમની આ વિચારસરણીના તે સમયના વાઈસરોય ડફરિનનો સાથ અને પ્રેરણા મળ્યાં હતાં. ભારતના વિચારશીલ લોકોને તો એક અખિલ ભારતીય સંસ્થાની જરૂરિયાત લાગતી જ હતી.

સર એ. ઓ. હ્યુમ

આથી દાદાભાઈ નવરોજી, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, ફિરોજશાહ મહેતા, બદરૂદ્દીન તૈયબજી, વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી વગેરેએ હ્યુમના વિચારને વધાવી લીધો અને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ. ભારતના લોકોની

આકાંક્ષાઓ અને ફરિયાદોને વાચા આપવા માટે તથા લોકોની માગણીઓ બ્રિટિશ સરકાર સમક્ષ રજૂ કરવા માટે એ. ઓ. હુમને એક દેશવ્યાપી સંસ્થા આપવાની જરૂરિયાત લાગી હતી. તેમણે ઈંગ્લેન્ડ જઈને બ્રિટિશ રાજપુરુષો સમક્ષ આ વિચાર રજૂ કર્યો અને તેમાં તેમને સમર્થન મળ્યું. તેથી તેમણે ભારત પાછા ફરીને હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના કરી.

1885 થી 1905 સુધીની હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કામગીરી

વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી

સર એ. ઓ. હુમની પ્રેરણા અને પ્રયત્નોને આધારે (1885ના ડિસેમ્બરની 25મી તારીખે) પૂના સાર્વજનિક સભાના આમંત્રણથી પાર્વતી ટેકરી, પેશ્વા બાગ, પૂના ખાતે મળવાનું નક્કી થયું હતું પરંતુ આ અરસામાં પૂના અને તેની આસપાસના વિસ્તારમાં પ્લેગનો રોગચાળો ફાટી નીકળતાં ફિરોજશાહ મહેતા, કે.ટી. તેલંગ અને બદરુદ્દીન તૈયબજીના નેતૃત્વ નીચે મુંબઈ પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશને આ બેઠક મુંબઈના ગોવાળિયા ટેન્ક ખાતે બોલાવી. અંતે 28 ડિસેમ્બર, 1885ના રોજ બપોરના 12:00ના સુમારે મુંબઈની સાંસ્કૃતિક કક્ષમાં ગોવાળિયા ટેન્ક ખાતેની સર ગોકુળદાસ તેજપાળ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના સાંસ્કૃતિક કક્ષમાં મળી. તેનું પ્રમુખપદ વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી નામના કોલકાતા (બંગાળ)ના નેતા ખ્યાતનામ એડવોકેટને સોંપવામાં આવ્યું. જ્યારે આજીવન મહામંત્રીપદે હુમની વરણી કરવામાં આવી. આ અધિવેશનમાં દેશભરમાંથી આવેલા કુલ 70 પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો. આ અધિવેશનમાં ગુજરાતના નેતાઓ સર્વશ્રી દાદાભાઈ નવરોજી, સર દિનશા વાઘ્લા, સર ફિરોજશાહ મહેતા વગેરે હતા. કુલ ચાર દિવસ (28 થી 31) સુધી ચાલેલા આ અધિવેશનમાં દેશની અનેક સમસ્યાઓ પર ચર્ચાવિચારણા કર્યા પછી કુલ નવ ઠરાવો કરવામાં આવ્યા. ત્યારપછીના વર્ષે (18 ડિસેમ્બર, 1886) મહાસભાનું દ્વિતીય અધિવેશન કોલકાતા મુકામે મળ્યું. તેમાં ઉપસ્થિત 400 પ્રતિનિધિઓનું પ્રમુખસ્થાન પારસી સુધારક અને ગુજરાતના લોકપ્રિય નેતા દાદાભાઈ નવરોજીએ સંભાળ્યું. પોતાના વક્તવ્યમાં તેમણે મહાસભાના ઠરાવો તરફ સરકારે દર્શાવેલ ઉદાસીનતાની ટીકા કરી. સ્વાગતપ્રમુખનું સ્થાન રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે શોભાવ્યું. આ બંને અધિવેશનોને ધારી સફળતા મળી નહિ, છતાં પણ મહાસભાના આગેવાનો ત્રીજા વર્ષે (ડિસેમ્બર, 1887માં) મદ્રાસ મુકામે જાણીતા મુસ્લિમ અગ્રણી બદરુદ્દીન તૈયબજીના પ્રમુખપદે મળેલી મહાસભાના અધિવેશનમાં ઉપસ્થિત રહ્યા. તેમાં મહાસભાના બંધારણ-ઘડતર માટે પ્રયાસ થયો. આ અધિવેશનમાં કુલ 607 પ્રતિનિધિએ દેશભરમાંથી હાજરી આપી હતી.

પ્રારંભમાં કોંગ્રેસે નરમ મવાલ વલણ અપનાવ્યું. તેના પ્રત્યેક ઠરાવમાં બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યે વફાદારી રજૂ કરવામાં આવતી અને ઠરાવોની ભાષા સૌમ્ય, નમ્ર અને વિવેકી રાખવામાં આવતી. તેમાં ધારાસભાઓમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોની બહુમતી રાખવા, પ્રાંતોમાં અને કેન્દ્રમાં જવાબદાર સરકારો રચવા, હિંદીઓને લાયકાતના ધોરણે સરકારી નોકરીઓ આપવા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્રને અલગ કરવા, ભારતના લશ્કરનું શક્ય ત્યાં સુધી ભારતીયકરણ કરવા, ખેડૂતો અને મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા, ભારતની ગરીબાઈ ઓછી કરવા વગેરેને લગતા ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. કોંગ્રેસે ઠરાવો પસાર કર્યા પરંતુ સરકાર પર તેની કોઈ ખાસ અસર થઈ નહિ.

કોંગ્રેસનું ચોથું અધિવેશન અલ્હાબાદ ખાતે યોજવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું પરંતુ તે લશ્કરી વિસ્તાર હોવાથી શાંતિ અને સલામતી જોખમાવાના બહાના તળે આ અધિવેશન મળવા પર છેલ્લી ઘડીએ પ્રતિબંધ ફરમાવવામાં આવ્યો. આવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ પૂર્વનિર્ધારિત સમયે (ડિસેમ્બર, 1888) આ ઐતિહાસિક અધિવેશન મળ્યું. અધિવેશનની અધ્યક્ષતા જ્યોર્જ યૂલ નામના એક ઉદારમતવાદી અંગ્રેજ વ્યાપારીએ કરી હતી. આ અધિવેશન પણ સફળ રહ્યું.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ), પ્રથમ અધિવેશન, મુંબઈ-1885

તે પછી (1888) કોંગ્રેસે પોતાની કાર્યપદ્ધતિને વળાંક આપીને બંધારણીય માર્ગે જવાનો નિર્ણય કર્યો અને કડક શબ્દોમાં પોતાની માગણીઓની રજૂઆત કરી.

અલ્હાબાદ અધિવેશન પછી પાંચમું અધિવેશન (1889) મુંબઈ ખાતે અને છઠ્ઠું અધિવેશન (1890) કોલકાતા ખાતે મળ્યું. જેમાં સરકારી અમલદારોને ભાગ લેવાનું તો દૂર પણ પ્રેક્ષક બનીને ઉપસ્થિત રહેવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો. પ્રમુખસ્થાનેથી ફિરોજશાહ મહેતાએ આની ટીકા કરી. ત્યારબાદનું (1891નું) સાતમું અધિવેશન પ્રથમ હિંદુ પ્રમુખ ઓનરેબલ મિ. પિ. આનંદા ચાર્લૂના અધ્યક્ષપદે નાગપુર મુકામે અને તે પછી (1892)નું અલ્હાબાદ ખાતે વ્યોમેશચંદ્ર બેનર્જીના પ્રમુખપદે મળ્યું. હવે એ. ઓ. હ્યુમની વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે મહાસભા અત્યાર સુધીનાં અધિવેશનોમાં થયેલા ઠરાવો પ્રત્યે સરકારે સહેજ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નથી અને ખાસ કરીને 1892ના ધારામાં મહાસભાના એક પણ ઠરાવ પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. તે જોતાં તેનો વિરોધ કરવાનું દર્શાવાયું. છતાં તેમ ન થતાં સર હ્યુમે મહામંત્રીપદ છોડવા કહ્યું. જોકે તેમને કાર્યરત રહેવા મનાવી લેવામાં આવ્યા. આ અધિવેશન બાદ મહાસભામાં જહાલવાદી અભિગમ વિકસ્યો. એવા સંજોગોમાં દર વર્ષે લાખેક રૂપિયાનો ખર્ચ કરી અધિવેશનો બોલાવવાનો કોઈ ખાસ અર્થ રહેતો નથી. તેથી મહાસભાએ હિંદમાંની પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ઘટાડીને તે ઈંગ્લેન્ડના ઉદારમતવાદી સાંસદો સુધી વિસ્તારવી જોઈએ. પરંતુ નાગપુર અધિવેશન વખતે મહાસભાનાં અધિવેશનો પૂર્વવત્ રીતે મક્કમતાપૂર્વક ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો.

ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1892 થી 1905 સુધી)ના સમયગાળામાં મહાસભાના મવાળવાદી નેતાઓ પોતાની રીતે સક્રિય રહ્યા. ઈ.સ. 1904ના મુંબઈ ખાતે મળેલા મહાસભાના વીસમા અને ત્યારબાદ (1905) બનારસ ખાતે મળેલા એકવીસમા અધિવેશનમાં ખાસ કોઈ અગત્યના ઠરાવ થયા નહિ. આ સમયગાળામાં મવાળવાદીઓની પ્રવૃત્તિઓ ઓછા પ્રભાવવાળી રહી.

આ અરસામાં વાઈસરોય કર્ઝને બંગાળના ભાગલા પાડતાં (1905) તેનો દેશવ્યાપી વિરોધ શરૂ થયો. મહારાજા મહેન્દ્રચંદ્ર નાન્દી તથા સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જીના પ્રયાસોથી બંગલંગની સાથે ‘સ્વદેશી’ ચળવળ જોડાતાં સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિની લડતને નવો વેગ મળ્યો.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો દ્વિતીય તબક્કો (1906-1919)

કોંગ્રેસના બીજા તબક્કામાં કેટલાક મહત્વના બનાવો બન્યા, જેમ કે, મવાળવાદ અને જહાલવાદ વચ્ચેનો સંઘર્ષ, બંગાળના ભાગલા (1905) અને તેની સામે ચાલેલું બંગલંગ કે સ્વદેશી આંદોલન, ભારતમાં કોમવાદનો

ઉદય, હોમરૂલ આંદોલન, ભારતમાં અને વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ તથા સરકારની ‘ભાગલા પાડો અને રાજ કરો’ની નીતિને મૂર્તિમંત કરતા બે કાયદા 1909ના મોર્લે-મિન્ટો સુધારા અને 1910ના મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારા. આ અંગેની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે. ‘હિન્દી ધારાસભાના કાયદા-1892’થી ખાસ સંતોષ થયો નહિ. હવે તેની માંગણી અને અપેક્ષાઓ વધી રહી હતી. નવી પેઢીના જહાલવાદી (અર્થાત્ ઉગ્ર) યુવાનોને જૂની પેઢીના નેતાઓની મવાળ (નરમ) નીતિ પસંદ ન હોવાથી બંને વચ્ચેનું વૈમનસ્ય વધ્યું.

મવાળવાદ - જહાલવાદ વચ્ચેનું વૈમનસ્ય

જૂની પેઢીના નેતાઓ જેમ કે વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી, દાદાભાઈ નવરોજી, રોમેશચંદ્ર દત્ત, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે, દિનશા વાચ્છા, સર ફિરોજશાહ મહેતા, મદનમોહન માલવિયા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરે મુખ્ય મવાળવાદી નેતાઓ હતા. બ્રિટિશરો સત્ય અને ન્યાયમાં માનનારા હોવાથી મવાળવાદીઓ બંધારણીય અને લોકશાહી પદ્ધતિ દ્વારા બ્રિટિશ શાસનની અયોગ્ય નીતિનો વિરોધ કરવામાં માનતા. કોંગ્રેસનાં વાર્ષિક અધિવેશનોમાં માંગણીઓ અંગે ચર્ચાઓ અને ઠરાવો કરી વિનંતીસ્વરૂપ અરજી વાઈસરોયને મોકલવામાં આવતી. તેમની આવી કાર્યશૈલીને લીધે તેઓ નરમ-મવાળવાદી કહેવાયા. તેમણે હિંદના શહેરી સુશિક્ષિત મધ્યમ વર્ગને સંગઠિત કરી રાષ્ટ્રીય ચળવળ માટેની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરી. તેમણે સ્વશાસન, સમાનતા, લોકશાહી અને સ્વતંત્રતાના વિચારોનું ભારતીય પ્રજામાં બીજારોપણ કર્યું. તેમ છતાં તેઓ અંગ્રેજોના આંધળા અનુયાયી નહતા, માટે જ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ અંગ્રેજ સરકારે આપેલ ‘નાઈટ’નો ખિતાબ તેમજ સેક્રેટરી ઓફ ધ સ્ટેટ ફૉર ઈન્ડિયાની કાઉન્સિલના સભ્યપદનો પણ અસ્વીકાર કર્યો.

આમ, મવાળવાદીઓએ સમયને અનુરૂપ નીતિ અપનાવી હોવા છતાં, બ્રિટિશ સરકાર પર તેની કશી જ અસર થઈ નહોતી. આથી કોંગ્રેસના યુવાવર્ગની ધીરજ ખૂટતાં કોંગ્રેસમાં ઉગ્ર અને સક્રિય કામગીરીનો પ્રારંભ થયો. આવી વિચારધારામાં માનનારા જહાલવાદીઓ તરીકે ઓળખાય છે. જહાલવાદના મુખ્ય નેતાઓ બાળ ગંગાધર ટિળક, લાલા લજપતરાય અને બિપિનચંદ્ર પાલ હતા. લાલ, પાલ અને બાળની આ ત્રિપુટીએ નીચે પ્રમાણેનાં તેમનાં કાર્યો થકી સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

લોકમાન્ય ટિળક (1856-1920)

લોકમાન્ય ટિળક તરીકે જાણીતા બાળ ગંગાધર ટિળક જહાલવાદના મુખ્ય પુરસ્કર્તા હતા. તેમનો જન્મ (23મી જુલાઈ, 1856) મહારાષ્ટ્રમાં રત્નગિરિમાં થયો હતો. તેમણે બી.એ., એલએલ.બી.ની ડિગ્રીઓ મેળવી હતી. તેમણે તેમના વિચારોનો ફેલાવો કરવા ‘ધી મરાઠા’ (અંગ્રેજી) અને ‘કેસરી’ (મરાઠી) નામનાં બે વર્તમાનપત્રો શરૂ કર્યાં હતાં. મુંબઈ કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં તેમણે પ્રથમ વખત (ઈ.સ. 1890) ભાગ લીધો હતો. તેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળને માત્ર બુદ્ધિજીવીઓની નાનકડા વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત રાખવાને બદલે લોકવ્યાપી બનાવવા માગતા હતા, જેથી જાગૃત થતી વિરાટ જનતાનું બળ સરકારની સાન ઠેકાણે લાવી શકે.

આ માટે તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિ ઉત્સવ અને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજાના ઉત્સવો ઊજવવાનું ચાલુ કર્યું, અને તે દ્વારા લોકોને એકઠા કરી સરકારના જુલમો વિશે તેમને સભાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે ‘સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે’ અને ‘સ્વરાજ પ્રાપ્તિ વગર આપણું જીવન અને ધર્મ નકામાં છે’ તેવાં સૂત્રો આપ્યાં(1906). સરકારની આકરી ટીકા કરવા બદલ તેમને છ વર્ષની કેદની આકરી સજા કરવામાં આવી. તેમને માંડલેની જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે હોમરૂલ લીગની સ્થાપના (ઈ.સ. 1916) તેમજ તેની ચળવળમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવી.

લાલા લજપતરાય

શેર-એ-પંજાબ તરીકે જાણીતા લાલા લજપતરાય ફિરોજપુરના ઢુકડે નામના ગામમાં જન્મ્યા. દયાનંદ સરસ્વતીએ શરૂ કરેલા આર્યસમાજથી તેઓ ખૂબ પ્રભાવિત થયા. તેમણે ‘ધી પંજાબી’ અને ‘ધી પ્યુપિલ’ જેવાં વર્તમાનપત્રો શરૂ કર્યાં. પંજાબના ખેડૂતોની લડતની આગેવાની લેવા બદલ તેમને જેલની સજા કરવામાં આવી.

સાયમન કમિશનનો વિરોધ કરતી વખતે પોલીસની લાઠીનો માર વાગતાં તેમને દવાખાનામાં દાખલ કર્યા, ત્યાં ટૂંકાગાળામાં (17 નવેમ્બર, 1928) તેમનું અવસાન થયું.

બિપિનચંદ્ર પાલ

તેમનો જન્મ બંગાળમાં સિલહર જિલ્લાના ખોલ ગામમાં થયો. બિપિનચંદ્ર પાલ, બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને તેમના વર્તમાનપત્ર ‘બંગ દરશન’થી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા. શરૂઆતમાં તે બ્રહ્મોસમાજના સંપર્કમાં આવ્યા. તેમણે બંગલંગ અને સ્વદેશી આંદોલનમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવી. તેમણે ‘ન્યૂ ઈન્ડિયા’ સાપ્તાહિક અને ‘વંદે માતરમ્’ વર્તમાનપત્ર શરૂ કર્યું. તેમને પણ જેલવાસ ભોગવવો (ઈ.સ. 1907) પડ્યો હતો.

બંગાળના ભાગલા, (1905)

વાઈસરોય કર્ઝન 1899-1905 દ્વારા વિશાળ બંગાળ પ્રાંતમાં વહીવટી કાર્યક્ષમતા લાવવાના બહાના હેઠળ બંગાળ (રાજધાની : ઢાકા) અને પશ્ચિમ બંગાળ (રાજધાની : કોલકાતા) એમ બે ભાગલા પડ્યા. એક જ બંગાળી ભાષા અને સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાએ આ ભાગલાનો સખત વિરોધ કર્યો. બંગલંગ (ઈ.સ. 1905) પાછળ કર્ઝનનો ઈરાદો સમગ્ર ભારતમાં સૌથી વધુ જાગૃત બંગાળી પ્રજાની - હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રજાની એકતાને તોડવાનો હતો.

પશ્ચિમ બંગાળમાં બિહાર અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતો મૂક્યા; જેની કુલ વસ્તી 5 કરોડ 30 લાખની હતી, જેમાં 4 કરોડ 40 લાખ હિન્દુઓ અને 90 લાખ મુસ્લિમો હતા.

પૂર્વ બંગાળના નવા બનાવેલા પ્રાંતમાં આસામનો પ્રદેશ અને ઢાકા રાજશાહી, ચટગાંવ વગેરે પ્રદેશો મૂકવામાં આવ્યા. તેની કુલ 3 કરોડ 20 લાખની વસ્તીમાં 1 કરોડ 80 લાખ મુસ્લિમો અને 1 કરોડ 40 લાખ હિન્દુઓ હતા. આમ, પૂર્વ બંગાળના નવા પ્રાંતમાં મુસ્લિમોની બહુમતી જાણીબૂઝીને રખાઈ કે જેથી બંગાળીભાષી હિન્દુઓ લઘુમતીમાં મુકાઈ જાય !

બંગાળી પ્રજા જ માત્ર નહિ પરંતુ ભારતના અન્ય લોકો પણ માનવા લાગ્યા કે, હિન્દમાં રાષ્ટ્રવાદનો જુવાળ જે જોરશોરથી શરૂ થયો છે તેને રોકવા માટે જ આ વિભાજન કરાયું છે. આથી (16 ઓક્ટોબર, 1905) બંગાળ પ્રાંતના ભાગલાનો અમલ કરાયો. તે દિવસ સમગ્ર બંગાળ પ્રાંતમાં ‘રાષ્ટ્રીય શોકદિન’ તરીકે મનાવાયો. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પોતાના ‘બંગાળી’ છાપામાં ‘એક મોટી અને ભયંકર રાષ્ટ્રીય આપત્તિ’ શીર્ષક દ્વારા પ્રજાની આંખ ખોલી નાખી.

સ્વદેશી આંદોલન (1905)

બંગલંગ અંતર્ગત (16 ઓક્ટોબર, 1905) તમામ વિદેશી માલના બહિષ્કારનું આંદોલન અને સ્વદેશી માલના ઉપયોગને ઉત્તેજન આપવાનું એલાન અપાયું. આ આંદોલનનાં મુખ્ય ત્રણ લક્ષણો હતાં (1) સ્વદેશી માલનો વપરાશ કરવો (2) વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવો અને (3) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ લેવું. બંગલંગની લડતને આ ત્રણ સ્વરૂપે ઉગ્ર અને વ્યાપક બનાવવાના હેતુથી એક લડત સમિતિની રચના કરવામાં આવી. એ સમિતિમાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, બિપિનચંદ્ર પાલ, રાસબિહારી ઘોષ અને અરવિંદ ઘોષ વગેરે કોંગ્રેસના આગળ પડતા નેતાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. સહીજુંબેશ, જાહેરસભાઓમાં પ્રવચનો, સરઘસો અને દેખાવો શરૂ કર્યા. સ્વદેશી માલને ઉત્તેજન આપવા માટે વિદેશી માલનો બહિષ્કાર માટેનું આંદોલન ઉગ્ર બન્યું. પૂરા એક વર્ષ માટે ‘રાષ્ટ્રીય શોક’ની જાહેરાત કરવામાં આવી. સરકારી હોદ્દાઓનો ત્યાગ કરવાની અપીલ કરવામાં આવી. આંદોલન ચલાવવા માટે મોટું ભંડોળ એકઠું કરવામાં આવ્યું. સ્વયંસેવકદળની રચના કરવામાં આવી. તમામ વર્ગના લોકોએ આ લડતને અભૂતપૂર્વ ટેકો આપ્યો. વિદેશી માલ નહિ વાપરવાની લોકોએ જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી. ઈંગ્લેન્ડના કાપડ તથા અન્ય ચીજ-વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કરવા વેચાણ કરતી દુકાનો ઉપર પિકેટિંગ

કરવામાં આવ્યું. લડતને વધારે ઉગ્ર બનાવવા સરકારી અધિકારીઓ અને લડતનો વિરોધ કરનાર લોકોને ધોબી, વાળંદ, મોચી, રસોઈયા વગેરેની સેવાઓ મળતી બંધ થઈ. તેઓનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. લોકોને સ્વદેશીનો ખ્યાલ સમજાવવા અખબારોમાં લખાણો, સરઘસો, જાહેરસભાઓ અને લોકગીતોનો આશરો લેવામાં આવ્યો. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું ‘આનંદમઠ’ નવલકથાનું ગીત ‘વંદે માતરમ્’ ઠેરઠેર ગૂંજતું થઈ ગયું ! સરકાર તરફી વર્તમાનપત્રોએ પણ આ રાષ્ટ્રીય જુવાળની નોંધ લીધી.

સ્વદેશી આંદોલનથી ભારતને ખૂબ લાભ થયો; જ્યારે વિદેશી માલના બહિષ્કારને પરિણામે ઇંગ્લેન્ડના વેપારને મોટો ફટકો પડ્યો. દા.ત., જૈસોર, બગુદા, ઢાકા, આરા, હજારીબાગ, નદિયા, માલદા અને બર્દવાન એમ ફક્ત 8 વેપારી કેન્દ્રોમાં સપ્ટેમ્બર, 1904માં ઇંગ્લેન્ડથી 76,200 રૂપિયાની ચીજવસ્તુઓની આયાત હિંદમાં થઈ હતી, તે ઘટીને 1905ના સપ્ટેમ્બરમાં ફક્ત 9700 રૂપિયાની થઈ ગઈ ! વિદેશી કાપડ લગભગ 3 કરોડથી વધુ મીટર ઓછું આયાત થયું. 1 કરોડ રૂપિયાના રૂ સૂતરની ઓછી આયાત થઈ. વિદેશી પગરખાંમાં 75 ટકા, સિગારેટની આયાતમાં 50 ટકા અને અન્ય ચીજવસ્તુઓની આયાતમાં પણ ભારે ઘટાડો થયો ! આ ઘટાડો સ્પષ્ટરૂપે બહિષ્કાર અને સ્વદેશી આંદોલનની અસરનું જ પરિણામ હતું. પ્રેસ, શણ વગેરે સરકારી જાહેર સાહસોમાં હડતાળો પડવાથી બ્રિટિશ સરકારને ભારે નુકસાન થયું.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

બંગલગની લડતમાં વિદ્યાર્થીઓએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો. તેથી વિદ્યાર્થીઓને સામૂહિક દંડ કરવાથી માંડીને તેમને શાળા-કોલેજોમાંથી કમી કરવા સુધીનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં તેથી બંગાળમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી. બંગાળમાં ઈ.સ. 1907માં 25 રાષ્ટ્રીય માધ્યમિક શાળાઓ અને 300 રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની શાંતિનિકેતન વિદ્યાપીઠ આ દરમિયાન વિકાસ પામી હતી.

બંગાળ ઉપરાંત હિંદના અન્ય પ્રદેશો પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, મુંબઈ, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોમાં પણ લડતના પ્રત્યાઘાતો પડ્યા. ગુજરાતમાં પણ સ્વદેશીની લડતનો પડઘો પડ્યો હતો.

મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના (1906)

મુસ્લિમ લીગની સ્થાપનાનો વિચાર (ઈ.સ. 1906ના) સિમલા સંમેલનમાં રહ્યો છે. તે સમયના વાઈસરોય મિન્ટો અને હિન્દી વજીર મોર્લેએ સાથે મળીને હિન્દના રાષ્ટ્રવાદને કચડી નાખવાની યોજના બનાવી. મિન્ટોના સચિવે તે સમયના અલીગઢ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ આર્કીબોલ્ડને જણાવ્યું કે, “જો સુધારા મેળવવા માટે મુસ્લિમોએ મળવું હોય તો, તેમણે અલગ મતાધિકારની માગણી કરવી હોય, તો વાઈસરોય મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળને ખુશીથી મળશે.”

પ્રિન્સિપાલ આર્કીબોલ્ડે અલીગઢ કોલેજના મંત્રીને આ અંગેનો પત્ર લખ્યો, જેમાં માગણીઓનો મુસદ્દો તથા જરૂરી સૂચનો કર્યા હતાં. પત્ર મળતાં આગાખાનના નેતૃત્વ નીચે મુસ્લિમોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ સિમલામાં વાઈસરોયને મળ્યું અને પોતાની માંગણીઓ રજૂ કરી. જોકે તેમણે કોમવાદની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. પરંતુ તે ધોરણે અલગ મતાધિકારની માગણી રજૂ કરવા મુસ્લિમોને સૂચન કર્યું. આમ, અલગ પ્રતિનિધિત્વની માગણી મુસ્લિમોની નહિ, પરંતુ અંગ્રેજોની નીતિની જ નીપજ હતી. મિન્ટોએ જ મુસ્લિમોને સહયોગી બનાવવાની નીતિની શરૂઆત કરી; તેથી તેમને કેટલાક લેખકો ‘મુસ્લિમ કોમવાદના પિતા’ કહે છે. કોઈએ તો એમ પણ લખ્યું છે કે, “પાકિસ્તાનના સાચા સર્જક મહંમદઅલી ઝીણા કે રહિમતુલ્લા નહિ, પરંતુ મિન્ટો જ હતો.” એક અલગ મુસ્લિમ સંગઠનની રચના કરવા મુસ્લિમોના એક જૂથને સમજાવવા માટે અંગ્રેજો સફળ

રહ્યા. પરિણામે મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના (ઈ.સ. 1906) થઈ. આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મુસ્લિમોના વડા આગાખાન, ઢાકાના નવાબ સલીમઉલ્લાખાં, વાઈસરોય મિન્ટો અને તેના ખાનગીમંત્રી ડનલોપ સ્મિથે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. કરાંચી ખાતે (1907) તેનું વિગતવાર બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું. લાહોર અધિવેશનમાં (ઈ.સ. 1908) આ બંધારણને મંજૂરી આપવામાં આવતાં ‘અખિલ ભારતીય મુસ્લિમ લીગ’ની સ્થાપના થઈ. મુસ્લિમ બિરાદરો કોંગ્રેસના વાર્ષિક અધિવેશનમાં હાજર ન રહે તે માટે કોંગ્રેસના અધિવેશનના દિવસોએ જ મુસ્લિમ લીગનું વાર્ષિક અધિવેશન ગોઠવવામાં આવતું.

કોંગ્રેસના ભાગલા-સુરત-1907

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા દ્વારા યોજવામાં આવેલાં (1905-1906) અધિવેશનોમાં જહાલ અને મવાળ પક્ષ વચ્ચેની વિચારભિન્નતા વધતી જતી હતી. આવા સંજોગોમાં 1906ના કોલકાતા અધિવેશનમાં ઉગ્રતાવાદીઓએ બાળગંગાધર ટિળકનું નામ સૂચવ્યું. જ્યારે મવાળવાદીઓએ દાદાભાઈ નવરોજીને અધિવેશનના પ્રમુખ બનાવવા આગ્રહ રાખ્યો. મહાસભાના આ ત્રેવીસમા અધિવેશનનું સ્થળ નાગપુર રાખવાનું નક્કી થયું હતું, પરંતુ ત્યાં જહાલવાદી નેતઓનો ભારે પ્રભાવ હોવાથી આ અધિવેશન સુરત મુકામે (27 ડિસેમ્બર, 1907) યોજાયું. જહાલવાદીઓ, લાલા લજપતરાયને પ્રમુખ બનાવવાના મતના હતા જ્યારે મવાળવાદીઓએ રાસબિહારી ઘોષને પ્રમુખપદે નીમવાની દરખાસ્ત કરી. જહાલવાદીઓ કોલકાતા અધિવેશનમાં પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવો ચાલુ રહે તે શરતે રાસબિહારી ઘોષને ટેકો આપવાની તૈયારી બતાવી. પરંતુ મવાળવાદીઓ આવી કોઈ બાંહેધરી આપવા ઈચ્છતા ન હતા. તેથી બંને પક્ષો વચ્ચે ઉગ્રતા વધી. છેવટે આ ઉગ્રતાએ મારામારીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જહાલવાદીઓ મહાસભાથી અલગ થઈ ગયા. પરિણામે કોંગ્રેસ જહાલ અને મવાળ એમ બે પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગઈ. સુરતમાં મુલતવી રહેલું મહાસભાનું 23મું અધિવેશન પાછળથી મદ્રાસ મુકામે (8 ડિસેમ્બર, 1908) ડૉ. રાસબિહારી ઘોષના વડપણ તળે મળ્યું; જેમાં મવાળવાદી વિચારજૂથનું પ્રભુત્વ છવાયેલું રહ્યું.

મોર્લે-મિન્ટો ધારો (1909)

અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના પ્રિન્સિપાલ આર્કબોલ્ડે મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળ પાસે વાઈસરોય સમક્ષ મુસ્લિમોની માગણીઓ કરાવી. મુસ્લિમોની માગણીઓ મંજૂર રાખીને હિંદી વઝીર જહોન મોર્લે અને વાઈસરોય મિન્ટોની અધ્યક્ષતા નીચે ઘડાયેલ મોર્લે-મિન્ટો ધારામાં મુસ્લિમોને ‘અલગ મતદાર મંડળ’ અનુસાર બ્રિટિશ હિંદના ઇતિહાસમાં સર્વપ્રથમ વખત ધર્મ, કોમ કે વર્ગને ધોરણે અલગ મતદાર મંડળ આપવામાં આવ્યું. તેને કારણે હિંદી રાજકારણમાં કોમવાદનું વિષ પ્રસર્યું. એટલું જ નહિ પરંતુ તેની બેવડી અને આડકતરી ચૂંટણીપ્રથાને લીધે મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્યો અને પ્રાથમિક મતદારો વચ્ચે કોઈ સંબંધ જ રહ્યો નહિ. આ અંગે બંધારણવિદ્ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ તેને “હિંદની વિકાસ પામતી લોકશાહી ભાવનાનું ખૂન કરનાર સુધારો ગણાવ્યો છે.”

બંગભંગ રદ અને રાજધાનીનું સ્થાનાંતરણ (1911)

બંગભંગ લડતનો પડઘો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં જબરજસ્ત પડ્યો અને પાર્લામેન્ટે પુનર્વિચારણા કરીને માત્ર છ વર્ષ બાદ (ઈ.સ. 1911) બંગાળના ભાગલા રદ કરવાની ફરજ પડી. હિંદવાસીઓનો આ એક યાદગાર વિજય હતો. એકતા દ્વારા અને સંગઠિત રહીને આપણે શું સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ તેનો આ બોલતો પુરાવો હતો. આપણા દેશની ભાવિ રાષ્ટ્રીય લડતને ભાવિ ઇતિહાસ તથા ભવિષ્યની પેઢીઓને માટે પ્રેરણા અને પદાર્થપાઠ બંગભંગનાં આંદોલનોએ પૂરાં પાડ્યાં.

ઘરઆંગણાની સ્થિતિ સંભાળી લેવાના ઈરાદા સાથે સરકારે બ્રિટિશ રાજવી જ્યોર્જ પંચમને હિંદની મુલાકાતે આમંત્રીને દિલ્હીમાં ભવ્ય દરબાર ભર્યો (12 ડિસેમ્બર, 1911). આ સમારંભમાં જ્યોર્જ પંચમના માધ્યમથી ‘બંગબંગ’ રદ કરવાની તેમજ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિના મથક બની જવા પામેલા કોલકાતાથી રાજધાની ખસેડીને દિલ્હી લઈ જવાની જાહેરાત કરવામાં આવી. બંગાળના ભાગલા રદ થતાં કોમવાદી મુસ્લિમોએ સરકારની ભારે ટીકા સાથે પોતાનો અણગમો પ્રદર્શિત કર્યો અને સરકાર બહુસંખ્યક હિન્દુઓ આગળ ઝૂકી ગઈ છે એવો આક્ષેપ પણ કર્યો.

હોમરૂલ આંદોલન (1916)

જહાલવાદી નેતા બાળગંગાધર ટિળકને માંડલેની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા, (ઈ.સ. 1908 થી 1914) અહીં ટિળક અને તેમના સાથીદારોને ખાતરી થઈ કે હોમ રૂલ (ગૃહસ્વરાજ) માટે આંદોલન કરવું જોઈએ. આથી તેઓએ પૂનામાં (28મી એપ્રિલ, 1916) હોમરૂલ લીગની સ્થાપના કરી. ટિળકે જાહેર કર્યું કે, “સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને તેને મેળવીને જ હું જંપીશ.” આમ તેમણે હોમરૂલ માટેનું આંદોલન શરૂ કર્યું. શ્રીમતી એની બેસન્ટે પણ ચેન્નાઈ (મદ્રાસ) ખાતે (સપ્ટેમ્બર, 1916) ‘હોમરૂલ લીગ’ ની સ્થાપના કરી. આ બંને સંસ્થાઓનો હેતુ બંધારણીય માર્ગે ગૃહસ્વરાજ (હોમરૂલ) મેળવવાનો હતો. ટિળકે પોતાનાં અખબારો ‘કેસરી’ અને ‘મરાઠા’માં લેખો લખીને તથા ભાષણો આપીને હોમરૂલની તરફેણમાં લોકમત કેળવ્યો. આ દરમિયાન ટિળકને ‘લોકમાન્ય’ તરીકે બિરદાવવામાં આવ્યા.

એની બેસન્ટે ‘ધ કોમનવીલ’ સાપ્તાહિક અને ‘ન્યૂ ઈન્ડિયા’ દૈનિક દ્વારા હોમરૂલનો પ્રચાર કર્યો. કોંગ્રેસ, મુસ્લિમ લીગ વગેરે સંસ્થાઓએ આ આંદોલનને ટેકો આપ્યો. મોતીલાલ નેહરુ, ચિતરંજનદાસ જેવા નેતાઓ પણ આ આંદોલનમાં જોડાયા. સરકાર વિરુદ્ધ લખવા બદલ ‘ધ કોમનવીલ’ અને ‘ન્યૂ ઈન્ડિયા’ બંધ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. મદ્રાસ સરકારે એની બેસન્ટની ધરપકડ (જૂન, 1917) કરીને ઉટાકામાં નજરકેદ રાખ્યાં. એની બેસન્ટને મુક્ત કરવા સમગ્ર દેશમાંથી માંગણી થઈ. સભાઓ અને સરઘસો દ્વારા ઠેર ઠેર ભારે વિરોધ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો. આથી એની બેસન્ટને છોડી દેવાની સરકારને ફરજ પડી. અંતે (10મી ઓગસ્ટ, 1917) બ્રિટિશ સરકારવતી હિન્દી વજીર મોન્ટેગ્યુએ જાહેર કરવું પડ્યું કે બ્રિટિશ સરકારનું ધ્યેય વહીવટીતંત્રમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ વધારવાનું તેમજ ભારતને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાનું છે. હોમરૂલ લીગની શાખાઓ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં પણ શરૂ થઈ હતી.

આત્યંતિક રાષ્ટ્રવાદ

રાષ્ટ્રીય આંદોલનની ત્રણ વિચારસરણીઓ જોવા મળે છે : (1) ઉદારવાદી (મવાળવાદી) (2) ઉગ્રવાદી (જહાલવાદી) અને (3) ઉગ્ર (અર્થાત્ આત્યંતિક) ક્રાંતિકારી. જ્યારે પ્રથમ બે વિચારસરણીવાળા નેતાઓ પોતાના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ જતા લાગ્યા ત્યારે ભારતના નવયુવાનોનો એક વર્ગ વિદેશી શાસનની ગુલામીમાંથી કોઈપણ ભોગે અને કોઈપણ રીતે (મોટે ભાગે હિંસાત્મક) આઝાદી મેળવવા માગતો હતો. ઉગ્ર ક્રાંતિકારી લડતના લડવૈયા માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા માટે હસતે મુખે બલિદાનો આપવા તત્પર હતા. તેઓ પ્રાણ આપી શક્તા અને આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે બીજાનો પ્રાણ લઈ પણ શક્તા હતા.

ઉગ્ર ક્રાંતિકારી ચળવળની શરૂઆત કર્જનના શાસનકાળથી શરૂ થઈ હતી. ચાફેકર ભાઈઓએ પૂનામાં પ્લેગ કમિશનર રેન્ડ અને તેના સાથીદાર એયર્સ્ટનનું ખૂન કર્યું(1898). તે બંને ભાઈઓને ફાંસી આપવામાં આવી. વિનાયક સાવરકરે પૂનામાં ‘અભિનવ ભારત સમાજ’ નામની ક્રાંતિકારી સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી.

અમદાવાદમાં વાઈસરોય મિન્ટો અને લેડી મિન્ટો ઉપર બે વખત બૉબ ઝીંકાયા (13મી નવેમ્બર, 1909). જોકે બંને વખતે તેઓ બચી ગયા. આ બૉબ પ્રથમ રાયપુર દરવાજા બહાર અને પછી તરત જ આસ્ટોરિયા દરવાજા અંદર ફેંકાયા હતા. બૉબ ફેંકનારાઓમાં મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા (ડુંગળીચોર) અને એમના બે સાથીઓ પૂંજાભાઈ વકીલ તથા વસંતરાવ વ્યાસ હતા. જોકે સરકાર તેમને છેક સુધી પકડી શકી નહિ.

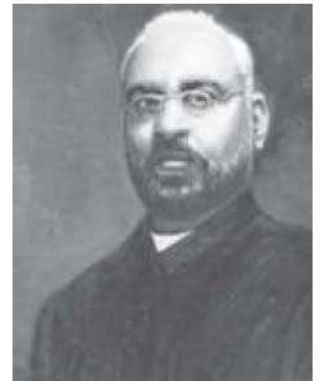
બંગાળમાં સશસ્ત્ર ક્રાંતિદળનું સંચાલન અરવિંદ ઘોષના ભાઈ બારીન્દ્ર ઘોષ અને સ્વામી વિવેકાનંદના ભાઈ ભૂપેન્દ્રનાથ દત્ત કરી રહ્યા હતા. બારીન્દ્ર ઘોષે ‘અનુશીલન સમિતિ’ નામની છૂપી ક્રાંતિકારી સંસ્થાની સ્થાપના કરી. તેના થકી લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની ટ્રેનને બૉબથી ઉડાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો (ડિસેમ્બર 1907). એજ રીતે ઢાકાના મેજિસ્ટ્રેટ મિ. કિન્ગ્ઝફર્ડ પર બૉબ ફેંકવાના કાવતરા માટે ખુદીરામ બોઝ અને પ્રફુલ્લ ચાકી નામના બે બંગાળીઓ પકડાયા (ઈ.સ. 1908). જોકે પ્રફુલ્લ ચાકીએ તો ત્યાં ને ત્યાં જ રિવૉલ્વર વડે આપઘાત કર્યો. પરંતુ ખુદીરામ પર કામ ચલાવી, તેમને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યાં. કોલકાતામાંથી બૉબ, ડાયનેમાઈટ, કારતૂસો વગેરે પકડાયાં અને તે સંબંધમાં અરવિંદ ઘોષ, બારીન્દ્ર ઘોષ, હેમચંદ્રદાસ વગેરેની ધરપકડ કરવામાં આવી, જ્યારે કન્હાઈ દત્તને ફાંસી આપવામાં આવી. પકડાયેલામાંથી નરેન્દ્ર ગોસાઈ ‘તાજ’નો સાક્ષી બન્યો પરંતુ તે કબૂલાત આપે તે પહેલાં તેના સાથીઓએ તેને વીંધી નાખ્યો. ખુદીરામને પકડનાર પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર નંદલાલ તથા પોલીસ પ્રોસિક્યુટર આસુતોષ વિશ્વાસને ગોળીએ દેવામાં આવ્યા.

પંજાબમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ બળવત્તર બની રહી. કેટલાક પંજાબી ક્રાંતિકારી યુવાનો ગવર્નર જનરલ હાર્ડિન્જનું ખૂન કરવાના કાવતરામાં પકડાયા હતા. તેમાંથી ચારને ફાંસી આપવામાં આવી. મદ્રાસ અને પોંડિચેરી આત્યંતિક પ્રવૃત્તિનાં કેન્દ્રો હતાં. તિનીવેલીમાં વંચી આયરે ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ આશોનું ખૂન કર્યું. આમ, બંગાળ અને મહારાષ્ટ્ર ઉપરાંત પંજાબ, રાજસ્થાન, બિહાર, ગુજરાત, મદ્રાસ, ઓરિસ્સા વગેરે પ્રાંતોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી. એ બાબતની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે, આ ક્રાંતિકારીઓએ આડેઘડ ગોળીઓ ચલાવી નહોતી પરંતુ જે અંગ્રેજ અધિકારીઓએ ભારતના લોકો પર ભારે અત્યાચારો ગુજાર્યા હતા તેમને જ વીણી વીણીને ખતમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

વિદેશોમાંની આત્યંતિક (ઉગ્ર) રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓ

ભારતમાં ઉદ્ભવેલી ઉગ્ર ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ ભારતની બહાર છેક ઈંગ્લેન્ડ, કેનેડા, અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાન્સ, બર્મા (મ્યાનમાર), મલાયા, સિંગાપુર, કાબુલ (અફઘાનિસ્તાન), રશિયા વગેરે દેશોમાં પ્રસાર પામી હતી. આ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા, સરદારસિંહ રાણા, મેડમ ભિખાઈજી કામા, મદનલાલ ધીંગરા, વીર સાવરકર, મૌલાના અબ્દુલા, મૌલાના બશીર, ચંપક રમણ પિલ્લાઈ, ડૉ. મથુરસિંહ, ખુદાબક્ષ જેવા ક્રાંતિકારીઓ સંકળાયેલા હતા. મદનલાલ ધીંગરા નામના પંજાબી યુવાને લંડનમાં હિંદ સરકારના રાજદ્વારી અફસર સર વિલિયમ વાયલીનું ટ્રફાલ્ગર સ્કવેર પાસે (જુલાઈ, 1909) ભરબપોરે ખૂન કર્યું. તેને ફાંસી આપવામાં આવી અને તેના સાથી વિનાયક સાવરકરને કાળાપાણીની સજા કરવામાં આવી. આ સમયે (ઈ.સ. 1913 થી 1916 સુધી)

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લાના માંડવીના વતની હતા. તેમણે ઈંગ્લેન્ડમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી. તેમણે લંડનમાં ‘ઈન્ડિયન હોમરૂલ સોસાયટી’ ની સ્થાપના કરી (ઈ.સ. 1905). આ સોસાયટીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારત માટે સ્વશાસન પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. સંસ્થાના પ્રચાર માટે તેમણે ‘ઈન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ’ નામનું સામયિક શરૂ કર્યું. તેમણે ‘ઈન્ડિયન હાઉસ’ની સ્થાપના કરી. મદનલાલ ધીંગરા, વિનાયક સાવરકર અને લાલા હરદયાલ લંડન જઈ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્માની સાથે જોડાયા. મદનલાલ ધીંગરા અને વિનાયક સાવરકરની પ્રવૃત્તિની માહિતી આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. લંડનમાં રહેવાનું સલામતીભર્યું ન લાગતાં શ્યામજી પેરિસ ગયા. થોડા સમય પછી (જિનિવા, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ) ગયા જ્યાં તેમનું (ઈ.સ. 1930) અવસાન થયું. તેમનાં પત્ની ભાનુમતી પણ ત્યાં જ (ઓગસ્ટ, 1933) મૃત્યુ પામ્યાં.

શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા

મેડમ કામા

મેડમ કામા મૂળ ગુજરાત-નવસારીનાં હતાં. તેઓ મુંબઈ નિવાસી (પારસી સુધારક) સોરાબજી ફરામજી પટેલની પુત્રી અને રુસ્તમ કામાનાં પત્ની હતાં. પાછળથી મેડમ બિખાઈજી રુસ્તમ કામા (ઈ.સ. 1902) યુરોપ આવ્યાં. તેઓ પેરિસમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેા. તેમણે (ઈ.સ. 1907) જર્મનીના સ્ટુઅર્ટગાર્ડ શહેરમાં યોજાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદમાં ભારતનો પહેલો ધ્વજ ફરકાવ્યો. તેમણે (20મી ફેબ્રુઆરી, 1909) લંડન ઇન્ડિયન સોસાયટીની મીટિંગમાં પ્રવચન કરતાં એ રેશમી ધ્વજ શ્રોતાઓ સમક્ષ રજૂ પણ કર્યો હતો. એમાં સ્વદેશી અને ‘વંદે માતરમ્’ એમ બે શબ્દો લખેલા હતા.

સરદારસિંહ રાણા ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્રના લીંબડી પાસેના કંથારિયા ગામના વતની હતા. તેઓ શાહી કુટુંબના અને લીંબડી રાજ્યના હકદાર હોવા છતાંય લગભગ સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિ સુધી પેરિસ અને લંડનમાં રહીને ભારતની આઝાદી માટેની પ્રવૃત્તિઓમાં સંલગ્ન રહ્યા. એમની આ બ્રિટિશ સરકાર વિરોધી પ્રવૃત્તિઓથી અકબાઈને કાઠિયાવાડના ગવર્નરના એજન્ટે બ્રિટિશ સરકારની સહમતીથી જાહેરનામું બહાર પાડીને (ઓક્ટોબર, 1911) રાણાના બધા રાજકીય હક્ક છીનવી લીધા હતા અને બીજા હુકમ દ્વારા (મે, 1912) એમની લીંબડી રાજ્યની તમામ મિલકતો સરકારે જપ્ત કરી લીધી હતી. જોકે આ જપ્તીના હુકમનો અમલ એમના પિતા રેવાજી રતનસિંહ રાણાના અવસાન પછી કરવાનો હતો.

સરદારસિંહ રાણા

અમેરિકાના કેલિફોર્નિયામાં ‘ઇન્ડિયન ઇન્ડિપેન્ડન્સ લીગ’ ની સંસ્થા સ્થપાઈ (1907) જેનું પાછળથી લાલા હરદયાળે ‘ગદર પાર્ટી’ નામ આપ્યું. ચાર ભાષાઓમાં ‘ગદર’ સાપ્તાહિક શરૂ કરાયું. આ પ્રવૃત્તિમાં તારકનાથ દાસ અને કરતારસિંહ પણ જોડાયેલા. જર્મનીમાં ચંપક રમણ પિલ્લાઈએ ‘હિન્દી રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ’ ની રચના કરી. ઈરાકને વડું મથક બનાવી, ત્યાંથી ભારત ઉપર આક્રમણ કરવાની યોજના બનાવેલી. પરંતુ તેની બ્રિટિશ સરકારને જાણ થઈ ગઈ.

ગદર

અન્ય દેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં પ્રસરી. અફઘાનિસ્તાનમાં તો રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપના ‘રાષ્ટ્રીય પ્રમુખ’પદે કામચલાઉ સ્વતંત્ર સરકારની રચના કરાઈ, જેમાં બરકતુલ્લા, આબિદુલ્લા, મૌલાના બશીર, શમશેરસિંહ, ડૉ. મથુરસિંહ વગેરે હતા. આ સરકારે રશિયા, ઈરાન, તુર્કી વગેરેમાંથી મદદ મેળવવા પ્રયાસો કર્યા. તુર્કીના વડા અનવર પાશા અને ગવર્નરને પણ મળેલા. ‘રેશમી રૂમાલ’ ઉપર લખેલું ‘ગાલિબનામા’ ષડ્યંત્ર-તમામ મુસ્લિમોએ એકત્રિત સંગઠિત થઈ ખ્રિસ્તીઓના સામે જંગ માંડવો - એ પકડાઈ ગયું ! રાજા મહેન્દ્ર પ્રતાપે પોતાની સહીવાળી સોનાની પટ્ટી રશિયાના ઝારને મોકલાવેલી, જેમાં ‘ઝારને ઈંગ્લેન્ડ સાથેના સંબંધો તોડી નાખવા’ જણાવેલું. રશિયાના ક્રાન્તિવીર ટ્રોટસ્કીએ તો ભારતના ક્રાંતિકારીઓને બધી જ મદદ કરવા વચન આપેલું.

બર્મામાં ક્રાન્તિકારી સોહનલાલ પાઠકે ભારતીય સૈનિકોને બળવો કરવા પ્રેરેલા; તો સિંગાપુરમાં ભારતીય લશ્કરમાં બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવામાં ક્રાંતિવીર ભાઈ પરમાનંદનો હાથ હતો. ઈરાનની મદદ મેળવવાના પણ પ્રયાસો કરાયા. ક્રાંતિવીર સૂફી અંબાપ્રસાદનું મૃત્યુ તો ત્યાં જ થયેલું. જાપાનમાં રાસબિહારી ઘોષે પણ ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આમ, ક્રાંતિકારીઓએ વિદેશોમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ લાગણી જાગૃત કરવામાં પ્રેરક બળ પૂરું પાડ્યું.

લખનૌ કરાર (1916)

ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગે (1913 પછી) પોતાનું નકારાત્મક વલણ બદલીને લખનૌમાં ભરાયેલ તેના વાર્ષિક અધિવેશનમાં જાહેર કર્યું કે, “તેનું ધ્યેય અન્ય કોમો સાથે રહીને હિંદ માટે સ્વશાસન સિદ્ધ કરવાનું છે.” કોંગ્રેસ અને લીગે એકસાથે મુંબઈમાં અધિવેશન (1915) ભર્યું. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1916) લખનૌ મુકામે કોંગ્રેસ તથા મુસ્લિમ લીગનાં અધિવેશનો અલગ અલગ સ્થળે મળ્યાં. આ બંનેની સંકલન સમિતિઓએ ભેગી થઈને જે યોજના ઘડી તે લખનૌ અધિવેશનોમાં સ્વીકારાઈ. કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે સંયુક્તપણે સ્વીકારેલ આ ઠરાવ “લખનૌ કરાર” તરીકે ઓળખાયો. આ કરાર મુજબ મધ્યસ્થ ધારાસભામાં 80 ટકા ચૂંટાયેલા સભ્યો રાખવાની અને નિયુક્ત સભ્યોનું પ્રમાણ 20 ટકા રાખવાની માગણી કરવામાં આવી. કોંગ્રેસે મુસ્લિમ લીગ સાથે સમાધાન કરવા પંજાબ, બંગાળ તથા અન્ય પ્રાંતોમાં મુસ્લિમોને વસ્તીના પ્રમાણ કરતાં વધુ બેઠકો આપવાનું કબૂલ કર્યું. તેથી હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે કોમી એકતાનું વાતાવરણ સર્જાયું. આ કરાર દ્વારા કોંગ્રેસે અલગ મતદારમંડળોને સ્વીકૃતિ આપી.

લખનૌ ખાતે મળેલા કોંગ્રેસના આ અધિવેશનમાં લોકમાન્ય ટિળકે હાજરી આપી. અંતે કોંગ્રેસનાં અલગ પડેલાં મવાળવાદી તથા જહાલવાદી જૂથ એક થઈ જતાં રાષ્ટ્રવાદી ચળવળમાં નવું જોમ આવ્યું.

ભારતની રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના ઇતિહાસમાં ‘લખનૌ કરાર’ ઘણો મહત્વનો ગણાય છે. આ કરારથી કોંગ્રેસ તથા મુસ્લિમ લીગે રાજકીય પક્ષો તરીકે રાષ્ટ્રના હિતને મહત્વ આપ્યું. તેથી સ્વરાજ માટેની લડતને બળ મળ્યું.

મોન્ટેગ્યુની જાહેરાત (ઓગસ્ટ, 1917)

હિંદી વઝીર મોન્ટેગ્યુએ સરકારના અંતિમ ધ્યેય તરીકે હિંદને ‘સાંસ્થાનિક સ્વરાજ’ આપવા સંદર્ભે જાહેરાત કરી (20 ઓગસ્ટ, 1917). પરંતુ તેમાં રહેલી મર્યાદાઓ અને અનિશ્ચિતતાએ તેને નકામી પુરવાર કરી. જોકે, તેને લીધે આવેલો ધારો અર્થાત્ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ કે મોન્ટે-ફર્ડ ધારો (23 ડિસેમ્બર, 1919) પસાર થયો. આ ધારામાં દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિ (Dyarchy) જેવી પૂર્વે મિરઝાફરના બંગાળમાં અમલમાં મુકાયેલી નિષ્ફળ યોજનાનું પુનરાવર્તન કરાયું હોવા છતાં તે ભારતીય બંધારણનો ઘણો મહત્વપૂર્ણ ધારો બની રહ્યો.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા (1919)

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારામાં ધારાસભાઓમાંથી સીધી ચૂંટણી દાખલ કરવામાં આવી. તેમની સત્તા વધારવામાં આવી. પ્રાંતોમાં અંશતઃ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. આમ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય તરફનું પ્રથમ પગલું ભરવામાં આવ્યું. છતાં ગવર્નર જનરલની અને ગવર્નરોની અસાધારણ સત્તાઓ, કોમી અને વર્ગીય મતદારમંડળો અને અળખામણી દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિનો પ્રવેશ વગેરેને લીધે મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા સ્વીકાર્ય બન્યા નહિ, છતાં અમૃતસર કોંગ્રેસે (1919) મહાત્મા ગાંધીજીના આગ્રહને વશ થઈને મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારાઓને સહકાર આપતો ઠરાવ કર્યો. ત્યારબાદ નાગપુર અધિવેશન (1920) માં હવેથી ગાંધીજીના માર્ગદર્શનને અનુસરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આથી જવાહરલાલ નેહરુ આ કોંગ્રેસને ‘પ્રથમ ગાંધી કોંગ્રેસ’ કહે છે. ત્યારબાદ કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિઓનો ત્રીજો તબક્કો અથવા ‘ગાંધીયુગનાં આંદોલનો’ (1920-47) નો તબક્કો શરૂ થયો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) પાશ્ચાત્ય વિચારો તેમજ શિક્ષણનો હિંદ પરનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.
- (2) ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળના પુનઃ સંશોધનની પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ આપો.
- (3) હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પ્રારંભિક (ઈ.સ. 1885 થી 1905) કાર્યવાહીનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપો.
- (4) બંગલગનું આંદોલન શા માટે શરૂ થયું ? તેનાં મુખ્ય પરિણામોની ચર્ચા કરો.
- (5) ભારતમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની માહિતી આપો.
- (6) વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓની વિગતો દર્શાવો.

2. અ વિભાગમાં વર્તમાનપત્રોનાં નામો અને બ વિભાગમાં તે વર્તમાનપત્ર શરૂ કરનારનાં નામો દર્શાવ્યાં છે. વિભાગ અ ની વિગતો વિભાગ બ ની વિગતો સાથે સાચી રીતે જોડો :

અ	બ
(1) 'કેસરી'	(1) બિપિનચંદ્ર પાલ
(2) 'ધી પંજાબી'	(2) એની બેસન્ટ
(3) 'વંદે માતરમ્'	(3) અરવિંદ ઘોષ
(4) 'ન્યૂ ઇન્ડિયા'	(4) બાળગંગાધર ટિળક
(5) 'ઇન્ડિયન સોશિયોલોજિસ્ટ'	(5) લાલા લજપતરાય
	(6) શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) મવાળવાદી નેતા કોણ હતા ?
(અ) એની બેસન્ટ (બ) મોતીલાલ નેહરુ (ક) ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે (ડ) બાળગંગાધર ટિળક
- (2) "સ્વરાજ મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે" - એ સૂત્ર કોણે આપ્યું ?
(અ) લાલા લજપતરાય (બ) બાળગંગાધર ટિળક
(ક) બિપિનચંદ્ર પાલ (ડ) ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે
- (3) સાયમન કમિશનનો વિરોધ કરતી વખતે પોલીસના લાઠીમારથી કોનું અવસાન થયું હતું ?
(અ) બાળગંગાધર ટિળક (બ) ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે (ક) લાલા લજપતરાય (ડ) બિપિનચંદ્ર પાલ
- (4) લંડનમાં 'ઇન્ડિયન હોમરૂલ સોસાયટી' ની સ્થાપના કોણે કરી હતી ?
(અ) મદનલાલ ધીંગરા (બ) શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા
(ક) સાવરકર (ડ) સરદારસિંહ રાણા
- (5) મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યાએ કોના પર બૉબ ફેંક્યા હતા ?
(અ) વાઈસરોય મિન્ટો અને લેડી મિન્ટો (બ) ન્યાયાધીશ કિંગ્સફર્ડ
(ક) ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ આશો (ડ) કર્નલ વાયલી

